

Врење и завере против Турске четрдесетих година XIX в.

(према извештају Портиног повереника Л. Раду-а, а у вези с акцијом пољске емиграције)

Докуменат који објављујемо чува се у Државној архиви у Београду, Збирка Мите Петровића, К. XXXII А. бр. 181.

Докуменат је опширан извештај „Високе Порте чиновника по особеним порученијама бојара Л. Раду-а“, управљен „Блистателне Порте високопревосходителному господину Харици Назирефендији“¹⁾). При врху пре наслова и адресе, стоји, подвучено „тајно“. Извештај заузима пуних шест ситно са свих страна исписаних табака канцелариског папира, те још неколико редака на једном листу седмог табака.

С обзиром да је извештај писао турски чиновник за ванредне послове, с правом можемо претпоставити да је оригинал писан на турском језику. Према томе текст који објављујемо био би превод са турског. Рукопис је српског капућехаје у Цариграду Лазара Теодоровића. То је утврђено сравњивањем рукописа овог документа са рукописом бројних писама и потписа Лазара Теодоровића, једног од истакнутих службених личности Србије прве половине XIX века, дугогодишњег секретара кн. Милоша и једног од вођа „уставобранитеља“, који су га послали, кад су дошли на власт, на тако важно место, као што је било место српског капућехаје у Цариграду²⁾). Српски капућехаја-посланик био је не само дипломатски претставник Србије код Порте, већ је био и једини дипломатски претставник вазалне Србије, који је могао, по своме званичном положају, да саобраћа поред са турском вла-

---

¹⁾ Министар иностраних дела.

²⁾ Л. Теодоровић је умро у Цариграду, као српски капућехаја на Порти, 1 фебруара 1846. Смрт „многозаслуженог за отечество“ капућехаје видно је ожалена у Србији. Попечителство иностр. дела позвало је Попечителство правосудија и просвештенија „да оно наредбу учини, како ће се 3 дана по целој Србији звонити“, поводом Теодоровићеве смрти. (ДАБ, Мин. ин. д. ф. V, бр. 294-1846). Поп. и. д. наредило је секретару Срп. агенције у Цариграду да има нарочите обзире према Јеки, удовици Теодоровића; послат је, нарочити татарин да јој се нађе на услузи и допрати је у Србију. (ДАБ — Мин. и. д. ф. V, бр. 361).

дом и са дипломатским претставницима европских држава у Цариграду.

Докуменат је датиран:

№ 2 1845 јунија 20г у Цариграду. Али, пошто је био написан тај датум, извршена је преправка и у речи јуни и у броју. Са две положене дебље црте *n* је претворено у *л*, те је од јунија постало јулија, а преко прве бројке у датуму повучена је крупно јединица, те се добило 12, али би се могло прочитати и 1го, пошто је испод знака, који није ни јасно 2, ни јасно г, нека положена цртица, те би се могло примити и 1го. Тако је неко од оних који су имали докуменат у рукама оловком и забележио. Цела та белешка оловком писана гласи:

„Полит. 1 јуна 1845“, а испод тога:

„Портин шпијун бојар Л. Радо подноси извештај“. Нешто даље стоји истом руком написано: „Рукопис Лазе Теодоровића, капућехаје“. Преправка у бројци и имену месеца, посута је песком за посушивање, који је негда у канцеларијама био у општој употреби. Крупице песка су и до сада очуване на тим преправкама.

Писац белешке, оловком писане, није добро прочитао име месеца. То је несумњиво јул, а не јун. Писац белешке је по свој прилици Мита Петровић, од кога је у своје време откупљена једна велика збирка од преко 10.000 докумената, па међу овима и докуменат о коме је реч.

Од интереса је како је Теодоровић дошао у прилику да један тако опширан извештај на турском језику добије и преведе за себе на српски језик. Тешко је претпоставити да је та радња извршена у некој од турских канцеларија. Извештај је прилично обиман и превођење и преписивање би дуже трајало, што за онога ко је вршио тај посао није било безопасно.

Вероватније је да је превођење документа извршено у канцеларији српског капућехаје, где се могло полагао, не хитајући, да ради. Из тога би следило да је оригинал документа доспео у српско посланство. То се могло догодити на два начина. Или му га је могао донети који турски функционер из непосредне околине Харици Назир-ефендије, што при пословичној подмитљивости турских чиновника онога времена није невероватно, или му га је донео сам аутор пре него га је предао своме шефу. Има основа претпоставци да је друга могућност вероватнија. На претпоставку да је сам аутор Л. Раду омогућио Л. Теодоровићу да у својој канцеларији изврши превод, и да му можда помогне преводити са турског, т. ј. да му је свој извештај показао пре него га је Порти предао, упућује чињеница, што је Раду већ од раније стајао у вези са уставобранитељима и имао неке везе с кнезом Александром још пре његова избора за кнеза Србије. О томе ће још бити говора у овом раду. На избор баш те претпоставке упућује још једна околност коју пружа један део текста до-

кумента који објављујемо. У тексту је, наиме, прецртан један читав пасус од „Премда су Пољаци старали се“ итд. . . . до „биће на вред високе Порте“, који смо ми преписали и доносимо као саставни део текста, само међу заградама. Тај део текста није ни на који начин замењен другим речима у рукопису, што нас упућује на то, да прецртавање није проузроковано можда рђавим преводом, него неким другим разлогом. А тај разлог, највероватније, лежи у жељи аутора извештаја, или преводиоца истог, или пак сагласно њих обојице. Чини нам се да је превођење тога пасуса, па прецртавање извршеног превода, плод размишљања и одлуке да се тај део текста сакрије од ширег круга читалаца. Данаас није лако одгонетнути разлог за то. Можда је Раду у последњем моменту закључио, да није опортуно да пред српским државним факторима, пред које ће, морао је мислити, свакако доспети његов извештај, износи његово тако драстично изражено мишљење: „да су Пољаци непријатељи Турцији, а преданост њиова к њој јест притворство и лаж“. И даље „да су они (т. ј. Пољаци) готови обрушити Османску империју да по развалинама њеним учине себи пут у Пољску“. Из тих разлога Раду мисли да „неповереније и закасненије у предузећу потребних мера, биће на вред високе Порте“. Из даљег излагања видеће се да ово мишљење поверљивог известиоца Порте није без основа.

Расматрање питања која стоје у вези са документом који доносимо и са плановима пољске емиграције, дели се на пет краћих поглавља:

- I) Пољска емиграција и њени планови и циљеви;
- II) Србија, уставобранитељи и Гарашаниново начртаније у вези са акцијом пољске емиграције;
- III) Стање у Грчкој и грчке завере против Турске;
- IV) Симеон Семков(ић), претендент на бугарски престо и његови планови против Турске;
- V) Закључак;
- VI) Шта се зна о бојару Леону Раду?

Пораз турске војске под Бечом 1683 године најизразитији је спољни знак опадања турске моћи и малаксавања турске експанзије и освајања. То је један од оних пораза у животу држава, који, истина, не значи свршетак живота али за свагда наговештава границу од које се стално иде назад и пут освајачких држава води коначном распадању. Тај пут може трајати дуже или краће, што зависи од склопа државног организма, друштвених односа, јачине појединих политичких и социјалних елемената отпора и акције, којих у свакој држави има, те од спољних непријатељских снага, које јаче или слабије утичу на државни организам који је достигао врхунац свога напона и ступио на пут опадања и распадања. Тај процес опадања и распадања Турске трајао је преко два века (1683—1918). Ми овом приликом објав-

љујемо један докуменат турског порекла из четрдесетих година деветнаестог века, који нам пружа занимљиву слику, или заправо само делић слике, онога процеса распадања феудалне, насилничке и освајачке Турске, који је видно почео крајем седамнаестог века; као и делић акција оних снага које су непрестано, кад изразитије кад неприметније, водиле борбу против турске државе и друштвеног уређења у њој, а чији је резултат био стварање националних држава на развалинама Турске Империје.

Није без интереса за повезаност историских збивања овде истаћи занимљиву околност, да у овом документу из 1845 године, односно у процесу који овај докуменат осветљава, играју важну улогу припадници пољског народа, као што су је одиграле ратничке снаге тога истог народа у турском поразу под Бечом 1683 године, ма да размак времена од тога пораза до постанка овог документа износи преко 160 година. Дакако, разлика је између модалитета акције и циљева припадника пољског народа у спасавању Беча и акције и циљева Пољака о којима говори овај докуменат, мада Пољска као држава и Пољаци као народ и у једном и у другом случају заузимају основно место. Краљ Јан Собјески је са пољском оружаном силом спасавао пред Бечом Европу односно Хабзбуршку Монархију, бранећи Пољску од турске силе, да тако одбрани од пропасти једног од доцнијих најцрњих крвника Пољске, док припадници пољског народа из овог документа, пољски емигранти, имају за циљ ослобођење своје домовине међу осталим и од Хабзбурга, које је Собјески спасавао, за коју сврху треба да им послужи Турска у распадању, односно поробљењу народи у Турској, у првом реду балкански Словени.

Пољска је достигла свој врхунац моћи и угледа претставника и носилаца европске културе на истоку Европе баш, приближно, у доба турског пораза под Бечом. То је у исто време и доба кад се тек назирала Русија Петра Великог. Достигавши тај врхунац око половине XVII века, Пољска нагло опада, док је кроз једно столеће унутрашње борбе и расула доспела да буде подељена 1795 г. између Русије, Пруске и Аустрије и тако је нестане као државе. Процес пропадања Пољске за првих сто година савремен је сличном пропадању Турске. Само што је ова посљедња, услед различитих околности, дуже истрајала на путу пропадања.

Процес пропадања обеју држава има сличне унутрашње основе, мада се спољно знатно разликује. Заједничка им је немоћ да тај процес спрече. Сва настојања да се одржи једном, у напону снаге, заузети положај нису имали успеха.

Пољска крајем XVIII века, раздирана борбом моћних феудала, неслогом и осиромашењем ситног племства, што је доводило до анархичног стања у земљи, лишена јаке централне власти, нашла се, споља, на ударцу трију снажних сила у замаху њиховог успона и освајачких акција. Русија Петра Великог, Пруска и Аустрија држале су Пољску у расулу укљештену са свих стра-

на. За циглих двадесет година ове силе су извршиле три узастопне поделе: 1772 све три, 1793 само Русија и Пруска, а дефинитивну поделу 1795 и Аустрија и Пруска и Русија. Тако је нестало Пољске као самосталне државе. (Краткотрајно Варшавско војводство, које је Наполеон основао, не може се озбиљно третирати као постојање независне пољске државе).

Државе Пољске је нестало, али су остали Пољаци као народ. И Пољаци, управо пољско племство, шљахта, које и носи одговорност за пропаст старе Пољске, покушало је три пута у року од 65 година да унутрашњом револуцијом успостави пољску државу. Али ни први устанак 1794, ни други 1830, а ни трећи 1862 године није успео.

Докуменат који објављујемо говори о Пољацима емигрантима из другог пољског устанка из 1830-31 године.

I

Пољаци се нису могли помирити с угушивањем њихове самосталне, националне државе. Од три монархије, које су поделиле Пољску, Пољаци су највише мрзели Русију. Русија је била њен најстарији такмац. Супарништво с Русијом трајало је вековима. Сукобљавали су се у Украјини, у тежњи избијања на Црно Море, у Белорусији, у Литванији. Русија је у својој експанзији освојила највећи део земаља које су некада припадале Пољској. На тај начин су пољски феудали и пољска шљахта изгубили своје поседе. Зато је и мржња према Русији и била највећа. Мржњу су појачавале и верске разлике. Борба католичке цркве, чији експонент према Русији је постала Пољска, против православне цркве, те насилно намегање Уније православном становништву Пољске, стално су потпиривале мржњу и појачавале политичку борбу између две словенске државе. Основа за мржњу било је свестрано довољно. С друге стране пољски родољуби су неодољиво тежили за успостављањем Пољске. Зато је ишчекивана згодна прилика за оружану побуну против царске власти.

Револуције у Западној Европи имале су одјека и у Пољској. Два пољска устанка 1794 и 1830-31 г., непосредан су одјек револуционарног врења и борбе у Француској. „Јулска револуција“ 1830 г. у Паризу имала је одјека у целој Европи. Дошло је до оружане побуне у Белгији, Немачкој и Италији. У Пољској је организован устанак против руске царске власти за успоставу независне Пољске. На челу револуционарне устаничке пољске владе стао је кнез Адам Чарториски, пољски магнат и ранији амбасадор и министар иностраних дела рускога цара Александра I. Устанак је прихватило пољско племство, официри и пољска интелигенција. Широке народне масе су се држале углавном пасивно. Царска војска је у крви угушила устанак. Што није успело да прекрочи границу Пруске или Аустрије, где је положило оружје и расуло се по Европи, отерано је у Сибир или погинуло

од царских трупа. Број оних који су успели да се спасу преласком у Западну Европу био је знатан. Међу њима био је и кнез Адам Чарториски, Ј. Платер, Адам Мицкијевић, Маурикије Мехнацки, историчар Лелвел и други знаменити Пољаци оног времена. Пољски емигранти су се разишли по целој Западној Европи. Нису били једнодушни. Делили су се на две неједнаке групе. Већа, конзервативна са Адамом Чарториским на челу и мања демократска. Ни једна ни друга група није остала пасивна. Обе су у акцији. Заједнички циљ је успостава Пољске. Главни непријатељ била је Русија, — то им је било заједничко, али начин и средства борбе били су им различити. Чарториски се настанио у Паризу, у хотелу „Ламберт“. Он је био позната личност у владајућим круговима тадашње Европе не само као претседник пољске устаничке владе 1830-31 и члан једне старе познате породице, већ и као ранији руски амбасадор и министар иностраних послова. Он са својим сарадницима организује пољску емиграцију конзервативне групе, ствара школе за подмладак пољске емиграције, оснива новине, одржава, преко својих агената, политичке везе са владајућим круговима нарочито у Паризу и Лондону, нешто доцније у Цариграду, другим престоницама, па, што је за нас од првенствене важности, и у Београду. Чарториски је имао организацију која је имала функције једне владе у емиграцији са дипломатским претставништвом код страних влада. И Радуова информација да је Чарториски под фирмом „Славјанскога литерарнога друштва“ имао „словенску народну владу“ није без сваког основа. (Извештај с. 4.). Док је Чарториски створио у Паризу базу за акцију широких размера за организацију Пољака у емиграцији, за обавештење светске јавности о стању и патњама, о праву на слободан живот, о прошлости и културној мисији пољског народа на истоку, о ангажовању свих, нарочито противруских, снага за ослобођење, демократска група емиграције је са своје стране повела акцију за организовање партизанске борбе у Пољској под царском руском влашћу, о подизању свести код широких народних маса, о националним правима и изградњи револуционарног духа и патриотизма код тих маса.

Размимоилазећи се у методама борбе, у концепцији уређења будуће ускрсле Пољске, обе групе, целокупна пољска емиграција, биле су једнодушне у мржњи, пре свега према царској Русији, у тежњи за успоставом самосталне Пољске, у љубави према отаџбини и народу. Цвет пољске интелигенције са низом књижевника, на челу са Мицкијевићем, историчара, публициста, политичара, искусних официра, проповедника, револуционара, лекара, итд., успевао је да придобије европско јавно мњење за пољску ствар, да се успешно пласира по целој Европи и из заузетих позиција води широку акцију за ствар Пољске. Пољска емиграција тражи савезнике на све стране, гдегод се указивала и најмања могућност да их нађе. И код цркве, и код Турака, и код

Черкеза, и код војске, и код државника, политичара, прогнаника и увређених; код научника, револуционара итд. Речју, код свакога, без обзира ко је и којој нацији припада, само ако је могао макако придонети слабљењу заклетих непријатеља, целата Пољске: царске Русије, Аустрије и Пруске, које су растргле Пољску, домовину њихову. Мржња према тим моћним непријатељима, љубав према изгубљеној, растрганој отаџбини, изгнаништво, лишење услова за живот, били су она сила која је одређивала првац акција пољске емиграције, и одржавала веру у успех тих акција, сила која је засењивала грубу и тешку реалност. Главна акција била је уперена против царске Русије. И где год је могла, и кад год је могла пољска емиграција, и група монархистичко-конзервативна и она демократска, радила је свима доступним средствима против моћи и уплива Русије. Она је у своме раду наилазила на потпору Француске, Енглеске и Турске. Ове три силе су биле повезане заједничком мржњом против Русије, ма да су имале на другој страни сасвим изпречне политичке и економске интересе и циљеве, и водиле између себе кад отворену а кад потмулу али сталну борбу. Природно је, да је пољска емиграција тражила и нашла савезника баш код тих сила. Са Енглеском и Француском је емиграција стајала у вези већ од самог почетка своје акције у Европи. А 1833 г. јој се пружила прилика да дође у непосредан контакт са претставником турског султана. Турска се, после тек изгубљеног рата са Русијом, нашла у новој неприлици. Египат, на челу са Мехмед Алијом, је устао против свога суверена. И освојивши Сирију и Киликију 1832 год., Мехмед-Алија је угрожавао саму турску престоницу. Да би обезбедио у тој тешкој ситуацији благонаклоност Аустрије, Француске и Енглеске, султан је изаслао у Беч, Париз и Лондон нарочитог свога емисара Намик-пашу. У потрази за савезницима, Намик-паша је дошао у додир и са пољском емиграцијом. Чарториски и други угледни пољски емигранти састали су се и водили у Паризу пријатељске разговоре са султановим изаслаником. Овај је чак предложио пољској емиграцији да пређе у службу Турске и помогне њену обнову. Ту комбинацију је Чарториски гледао са неповерењем. То ипак не значи да је одбијао сарадњу са Турском, нарочито у њеној борби против Русије. Турска је пружала пољској емиграцији врло примамљивог сарадника у њеним коначним циљевима а, пре свега, у њеној борби са Русијом. Од Турске и њеног пријатељства очекивана је тако велика корист да је Пољаци нису напустили чак ни у моменту кад су се у односу према Турској нашли на једној линији са Русијом. Николај I је, наиме, оценивши тежак положај Турске у њеном сукобу са Мехмед Алијом, кога она исцрпљена и немоћна није могла сама да сузбије, понудио султану оружану помоћ. И султан, не могавши ни од куда добити ту помоћ, прими понуду Николаја I. Противници Русије, Француска и Енглеска, предухитриле су руску оружану

интервенцију. Мехмед Алија је добио 1833 год. Сирију дипломатским путем. Код пољке емиграције је настало двоумљење. Генерал Данбински је прешао на страну Египта. Али ни Чарториски, ни демократска група емиграције нису одобрили овај корак пољског генерала. Турској је, у плановима емиграције, било намењено толико значајно место да она није могла, само из непријатељског расположења према Русији, као моменталног савезника Турске, да мења своје планове. Водећим круговима емиграције, а пре свега самом Чарториском, било је познато да руско-турско пријатељство не може дуго трајати. Опште познато је било, да царска Русија тежи за Цариградом и мореузима, а то ће рећи за ликвидацијом Турске, бар у Европи. Знала је то и Турска, али се није имало куд-камо. Па је султан закључио 1833 год. дефанзивни савез са Николајем I. Зато су Чарториски и Пољаци остали у пријатељском ставу према Турској. Турска је на огромном пространству од Кавказа до Београда пружала један огроман фронт против Русије. На том пространству су се кретали и очекивали погодан моменат за акцију против Русије различити и многобројни непријатељи Русије. На Кавказу су се још увек борили Черкези и мала кавкаска племена против руских освајача; у Добруци и у другим пределима налазили су се бројни татарски елементи кивни на Русију, која их је истисла са Крима и других, сада руских, предела: у Влашкој, Добруци и по другим крајевима Турске, живели су бројни Козаци, руски верски сектаци, и други незадовољници, Украјинци, Пољаци. Те разноврдне елементе могла је да повеже мржња против Русије и њеног неодољивог јачања. Пољска емиграција је ставила себи у задатак да те очајнике лишене домовине повеже и војнички организује, те да их једнога дана, у згодном моменту, употреби у борби против Русије, за ослобођење своје Пољске. Тако је Турска постала широко поље за далекосежне планове пољске емиграције.

Од 1841 год. Чарториски има свога званичног дипломатског претставника у Цариграду. Али се побринуо да своју базу у Турској појача и једним пољопривредним добром у непосредној близини Стамбула. Чарториском је, наиме, калуђерски ред лазариста уступио 500 хектара свога земљишта обраслог шумом и шипражјем, на азиској обали.³⁾ Купљено земљиште дељено је само пољским емигрантима, и то само по један хектар. Тако је створена на периферији Цариграда једна пољска колонија, која је требало да постане база за широку акцију емиграције на Истоку и политичко, културно и војно средиште пољске емиграције, која је, по Радуу, одатле требало једнога дана да препадом освоји Цариград. Према Радуову обавештењу, које му је дао званични

³⁾ По Радуу, Чарториски је добио то земљиште од манастира Сен Бенедето у Галати. Имање се налазило на „неприметном месту у Богазу, на азиској страни, недалеко Скутарија“, (Извештај Радуа, страна 3).

претставник емиграције у Цариграду, одржавање те колоније коштало је годишње преко 100.000 гроша.

Раду је био чиновник Порте по „особеним порученијама“. Њему је, како се из извештаја види, било стављено у дужност да пропутује Румелију и Грчку, испита расположења према Турској, и сазна, и оцени опасности које Турској прете или могу претити из тих области. Раду је био снабдевен и знатним новчаним средствима. Раду се из Цариграда најпре кренуо за Грчку, оставивши Румелију за после свога повратка с тога путовања. И на томе путу је дошао до врло важних за Турску обавештења. Утврдио је неколико завера, које су се ковале против Турске, коју су у Европи већ тада сматрали за тешког болесника. Несумљиво је, да се у Европи претеривало у оцени животне снаге Турске. Леш она још није била, али је свакако била болесник, тежак болесник, с врло мало изгледа на оздрављење. Испитујући стање на подручју које му је дато на проучавање, Раду је открио четири завере против Турске. Највећу опасност за Турску, по Радуовом мишљењу, претстављала је завера пољске емиграције. Раду је пре свога одласка на пут знао за пољску емиграцију и познавао лично званичног агента Чарториског, односно емиграције, Михала Чајковског (1804—1884⁴), који је у тој функцији провео у Цариграду 1841.—1851 г. Али Чајковски није открио Радуу планове емиграције. То је учинио земљак Чајковског с којим је овај упознао Радуа пред његов одлазак из Цариграда, а који је очевидно имао неку поверљиву мисију у Турској. 15 априла 1845 год. Раду, полазећи на пут у Грчку, срео се на француском пароброду „Леонидас“ са својим тек пре један дан упознатим код Чајковског познаником. Он му се претставио под именом Рајмер, али му је доцније признао да то није његово право име, и да му то право име не може открити. Међутим му је открио један план, који је израдила пољска емиграција и себи ставила у задатак његово извођење.

Пољска емиграција, проучавајући све могуће комбинације за успостављање Пољске, дошла је, према излагању Радуова информатора, до закључка да тај свој животни задатак може извршити само једним општим покретом свих словенских народа

⁴ Михал Чајковски је учесник устанка Пољака 1830—31 против руске власти. Пошто је устанак поражен, Чајковски је са осталим остацима пољске војске отишао у емиграцију. Чајковски је својом интелигенцијом и способношћу брзо дошао у најужи круг сарадника Чарториског. 1840 бавио се у Риму са једном пољском депутацијом код папе. 1841 г. Чарториски га је упутио у Цариград као свога дипломатског претставника, на ком положају је остао до 1851 г. Те године је Чајковски прешао у ислам и добио име Садик-паша. 1853 г. султан га је поставио за беглербега Румелије. 1872 г. Чајковски је прешао у службу Русије и повратио се на своје имање у Украјину где се и родио. Он је сада позивао Пољаке да се измире са Русијом. Чајковски је познат и као књижевник.

против сила које их растргане држе у ропству. Радуов информатор је образложио реалност свога плана на овај начин:

„Турска, као при последњем издиханију, без силе, без моралнога темеља, неневиђена (мржена) од својих христијанских поданика и од мухамеданаца“, игралиште европске политике, као и руских и аустријских интрига, пружа пуну наду да ће словенска племена Румелије прихватити план пољске емиграције и у датом моменту устати на оружје и свргнути мрску владавину.

Русија, у коју је већ продreo дух слободе и захватио племство, војску, трговце и грађанство, који су стали „опажати теготу тиранске руке која ји дави“: Русија против које устаје мржња њених пољских поданика, и напоследку Русија која пати од своје рак ране, коју чини „непрестани рат са Черкезима“, (мисли се на дуготрајне борбе око освајања Кавказа), пружа гаранцију за успех борбе на тој страни. Затим мржња Пољака и других словенских народа против Аустрије, околност, што је најодабранија њена војска састављена од Пољака и других Словена, што су Пољаци и други Словени поданици Аустрије непосредно везани са својим саплеменицима у Турској и Русији, што сви ти словенски народи мрзе јарам који су им Немци наметнули, оправдава уверење да ће исход борбе и против те силе бити успешан. Једном речју, поробљени Словени заједничком акцијом могу изборити своје ослобођење, а то значи и ослобођење Пољске. Програм обухвата: Прибалтичке Словене (Померанија), Познањце, Горњошлезане, уопште Русе, Пољаке, Литванце, Волинце (Волинија), Подолце (Подолија), Украјинце у Русији, Галицијанце, Буковинце, Доњо-Шлезане, Чехе, Штирце, Каринтинце, Далматинце, Хрвате, Словене, Славонце, Банаћане, Илирце у Аустрији, Пригорце, Херцеговце, Босанце, Србе и Бугаре у Турској: Код Словена се утврђује сазнање о заједничком пореклу, о потреби узајамне љубави, о цењењу важности слободе и уставног поретка, о подизању поноса што су деца једне мајке Славине, о потреби заједничке борбе против сила које их притискују и угњетавају. Кад то све буде припремљено и сазре слога словенских народа, они ће бити позвани на општи устанак и образовање једно велико царство „које ће у себи 90 и више милиона житеља, имати“. То царство, према подацима које је Рајмер открио Радуу, делило би се на четири штата⁵⁾, односно државе. И то:

1. Руско-словенску, 2) Пољско-словенску, 3) Илириско-словенску и 4) Ческо-словенску. У Илириско-словенску државу ушла би сва Румелија са кнежевинама Молдавијом и Влашком и Константинопољем до Дарданела, као места „од старина бивша славјанска“. Рајмер, односно Раду, зна да ће се припајању Констан-

⁵⁾ Преводаилац извештаја употребљава стално реч „штат“ место речи држава, и тамо где је првобитно био написао „држава“ то је прецртао и ту реч заменио са речју „штат“.

тивопоља Илирско-словенској држави противити Грци, али ће их Француска у том погледу принудити на пристанак. Четири поменуће државе имаће свака своја посебна права и управљаће се „по наравима и обичајима народа сваког овог дела, на основанију слободном но под једним сојузним правленијем“, можда по узору који пружају Сједињене Државе Америке, или по начину немског сојуза, или како друкчије, о томе ће се решити општим согласијем.“ (Стр. 3 извештаја).

По Радуову информатору, руско царство мора да се улије у опште словенско царство, у коме ће чинити једну од четири компоненте тога царства, али ће морати да напусти све области Пољске, Украјине и Литваније. Те области треба да уђу у састав државе Пољско-словенске. Од Пруске, Аустрије и Турске, треба да се ослободе све земље пољске и уопште словенске. Области које насељавају Пољаци припале би Пољској, а остале, према припадности становништва, ушле би у састав Ческо-словенске и Илирско-словенске. Из детаљно наведених словенских земаља јасно следи да у састав Илирско-словенске улазе све земље које насељавају Словенци, Хрвати, Срби и Бугари. У Ческо-словенску иду Чеси и Словаци. Творац тога плана није заборавио, ни она племена ни националне мањине других народа, које би, по сили свога места пребивања, остале у великом словенском савезу. Он се и за њих постарао. И према њима је био правичан. Он изрично одређује: „Сви од други језика народи у словенском царству који би заостали, како то Татари, Немци, Турци, Грци, Јермени и други признани ће бити словенским колонистима, задржат ће слободу вероисповеданија и ползоват ће се општим правима Словена“. Дакле, неће бити ни истребљени, ни протерани, нити им одузета добра њихова, нити ће бити принуђени да мењају веру. Биће дакле равноправни са Словенима. У словенском савезу, у Славији, по творцу плана о остварењу тога савеза четири велике словенске државе, треба да буде слободе, равноправности и правде.

Поставља се питање ко ће да изврши величанствену мисију овешћавања и обједињавања Словена расејаних по тако огромном пространству, која је то сила која ће једног дана покренути махом заостале масе словенског света и повести их у једном правцу, ка једном циљу — рушењу четири велике силе, које су, у време о којем је реч, окупљале све словенске народе. Требало је срушити Турску, или бар њен европски део, поцепати Хабзбуршку Монархију и свести је на немачку Аустрију, отети од Пруске њене источне, пољске пределе, а од Русије припојене јој украјинске, белоруске и литванске области.

Тај задатак требало је да сврши пољски народ, односно, пре свега, пољска емиграција као активни водич и покретач не само свога народа, него и свих словенских народа.

Данашњи научник, разбирајући и анализирајући стање, снаге и могућности словенских народа крајем прве половине XIX века, без дужег размишљања донео би суд о фантастичности и утопичности тога плана, као плоду маште, која уопште не рачуна са реалним чињеницама. И не само данашњи научник, него би се нашао не један научник, политичар или други водећи, а да не говоримо о обичном, човек, који би тај план окарактерисао као скроз нереалан, као плод усијане маште. Али историја зна за догађаје и збивања, која површном „реалисти“, изгледају фантастична и нереална, а ипак су изведена, па зато такав реалиста и тражи за њих објашњења и узроке који су нетачни или без довољно основа. Наша национална историја пуна је таквих збивања. Непрекидан отпор и непомирљивост нашега народа с освајачем, борба, на пр. шаке црногрских племена са моћном турском царвином која је трајала вековима, хајдуци, ускоци, Први устанак и Други устанак Срба у Београдском Пашалуку најбољи су примери за горњу поставку.

Тајна тих успеха, несумњиво, лежи у револуционарном духу и покрету који обухвата широке народне масе са свима њиховим стремљењима, тежњама, чежњама и вером у правичност и законитост своје борбе, са вером у дубоке симпатије и солидарност и оних широких народних маса које у даном моменту нису у могућности да се и оне укључе у борбу против насиља и угњетавања. Дакако, за стварање тога револуционарног духа увек постоје и реални економски и други услови. Иначе без тога никад не би могло доћи ни до једног револуционарног покрета, ни до једне револуционарне тековине.

Такав револуционарни дух провејавао је у време о коме је овде реч кроз економски и политички поробљене народне масе у свима, без изузетка, земљама у којима су живели словенски народи. Тај дух је обухватао и пољску национално свесну интелигенцију васпитану у идејама Француске револуције. Ти елементи пољског народа угазили су у борбу против руског феудалног царства. Потучени од неупоредиво бројнијег противника, пољски оружани ратници надахнути револуционарно-националним духом, нису признавали да су побеђени. Потучени у Пољској, пољски револуционари, уколико су избегли смрти и заробљавању, расули су се по Европи и уопште свету не да се тамо смире и задовоље што су спасли живот и нашли било какво клоњиште, него да потраже и нађу средства и могућности за наставак тек започетог обрачуна са угњетачима. Ослобођење отаџбине била је непрестано централна и главна, којој су подређиване све остале, брига емиграције. Додиром са европским народима и широком јавношћу, добијали су се нови видици, тражене нове могућности, изграђиване нове концепције и проналажени нови савезници и средства за постизање постављених циљева. Пољска емиграција била је у оно време једна велика међу собом повеза-

на, организована, са јасно одређеним циљем национално-револуционарна словенска група. Благодаревши везама које је пољско феудално племство и раније одржавало са сродним друштвеним слојевима у Европи, имену и везама самога Чарториског, групи значајних пољских научника, групи талентираних и генијалних, као што је био Мицкијевић, литерата и песника, те групи официра, публициста и знатном броју национално свесне и стручно школоване интелигенције, као и демократском крилу емиграције, пољска емиграција је брзо стекла знатне симпатије и уплив у скоро свима друштвеним слојевима. Те симпатије су биле најтоплије код сродних национално-револуционарних покрета код оних народа који су се налазили у сличном положају као Пољаци. Само по себи се разуме, да су пољски емигранти, најлазили на подршку нарочито код оних европских држава које су суревњиво и непријатељски гледале на јачање Русије, као што је била Енглеска и Француска, Пољаци су, нарочито код Француске налазили пријатељски пријем и подршку. Психолошко стање код пољске емиграције било је занос, који је спречавао да се сагледа права стварност. И није чудно, што се то стање манифестује као мистично веровање у нарочиту мисију Пољака, чији је најизразитији претставник и вођа међу емиграцијом онога времена био верски занесењак и мистик Товјански, који проповедаше брзи долазак „царства божјег“ и ускрнуће Пољске. Мистично занесењаштво било је толико да му је за извесно време подлегао и дух Мицкијевића. Присталице Товјанског основаше своју посебну секташку организацију у Паризу „Коло“. Али су у Паризу, било из сопствених побуда, било по интервенцији званичног претставника емиграције кн. Чарториског, нерадо гледали нову организацију и њеног организатора. Товјанског је оптужило и демократско крило емиграције, као помагача цара Николе I. И заиста је Товјански покушао да придобије цара за своје „царство божје“ и за улогу вође словенских народа. Било је, дакле, довољно разлога да Товјанског протерају из Париза. На челу „Кола“ Товјанског је заменио Мицкијевић, чији песнички геније беше, под упливом товјанштине, сасвим замукао.⁹) (Услед тога је Мицкијевић изгубио катедру на Универзитету у Паризу).

Вера у месијанство пољског народа захватила је, у овој или оној форми, широке кругове пољског друштва, па и пољску емиграцију. Кроз предавања Мицкијевића из словенске литературе на Универзитету у Паризу отворено избија учење о новом „израиљу“ — Словенима. Ми смо напред навели, на основу Радуова извештаја, широку словенску платформу у оквиру које је емиграција тежила да реши пољско питање и веровала у могућност тога решења. Нема разлога веровати да је Раду просто

⁹) Мицкијевић се много доцније отргао „товјанизма“ и вратио се на национално револуционарни пут и песничко стварање, верујући, да Словени тим путем могу постићи своје ослободилачке циљеве.

на своју руку конструисао четвородржавно словенско царство — Славију, и то приписао неком пољском емигранту. Зна се да словенска идеја, и баш у облику како је Раду износи, тј. политичко, државно обједињавање словенства у велику Славију није била туђа претставницима пољског друштва онога времена. Словенска идеја, словенофилство, панславизам су одомаћени код Пољака већ од краја XVIII и почетка XIX века. Свест о припадности великој словенској породици није била туђа у врховима пољског друштва ни раније, а у доба тешке државне и националне кризе та свест постаје изразитија и сврстава се у ред оних фактора који би требало да помогну обнову пољске националне државе.

Низ великих пољских имена из области науке и књижевности то најјасније потврђује.

Песник Јан Вороњич (1757—1820) развија у својим песмама мисао о заједничкој Славији и позива све Словене да се ослободе и уједине, и уједињени завладају светом.

Георг Бантке (1768—1835), Тадеуш Чапки (1765—1835), Јан Патоцки (1761—1815), Мацјејовски (1792—1835) и други пољски научници-истраживачи из области историје и права пољског и других словенских народа оживљују национални дух Пољске на широкој словенској основи. Отуда је само по себи разумљиво, да ни код пољске емиграције, што ће рећи елитног дела пољског друштва тридесетих и четрдесетих година XIX века, словенска идеја није била непозната а још мање туђа.

Пољска емиграција је узимала у обзир при изградњи свога глана ослобођења Пољске национално-револуционарно врење и код угњетаних несловенских народа, чак и код Татара и Черкеза, а да не говоримо о сродним словенским народима. Познато је из европских револуционарних борби, које су настале ускоро после 1845 г., кад је писан Радуов извештај, да пољска емиграција у тим борбама 1848-9 игра често водеће улоге, као што је случај у италијанској и мађарској војсци. Можда је жива машта конфидента турске владе, као и разумљива, с конфидентске тачке гледања, тежња, да се завери прида што већи значај, нешто и преувеличала обавештења која је емисар пољске емиграције дао Радуу, али је несумњиво да су та обавештења у основи својој тачна. Наиме, тачно је, да су и аустриски Словени мрзели Аустрију и желели да се ослободе њене власти. Та мржња и стање духова биле су такве природе да је емиграција веровала у могућност обарања Аустрије. Српске ослободилачке борбе у Србији, у Црној Гори и другим пределима биле су опште познате и пружале несумњив доказ српске национално-револуционарне ослободилачке акције у Турској. Руска интелектуална елита била је демократски и револуционарно оријентисана. Пољска демократско-револуционарна интелигенција била је, дакако, упозната са сродним руским друштвеним слојевима. Мицкијевић је, како је већ речено, био одушевљено примљен у тим круговима

за време свог принудног бављења у Петрограду и Москви, још много пре пољског устанка 1830 г. „Слободо-мислећи Руси“ долазе у додир са пољском емиграцијом и у Паризу и другим центрима у Европи. Додир напредних пољских и руских људи онога времена су непрекидни и код куће у Русији и у иностранству. Пољска револуционарна емиграција, како је речено, била је у сталној акцији на терену свуда где су Словени живели и где се могло деловати у правцу рушења Турске, Аустрије, царске Русије и Пруске. По Рајмеру, односно Радуову извештају, из Париза се шаљу емисари у све пределе где је могла доћи у обзир која група потлачених Словена или других народа. 1844, по исказу Рајмера, послато је 28 таквих емисара. Сам Рајмер био је у самој Варшави три недеље и разним местима у Аустрији, као Загребу, Далмацији, у аустриској Италији и Прусској. Ти емисари разносе поруке и писма Чарториског, а служе се француским пасошима издатим на лажна имена, као што је и сам Рајмер. Леноар, (Лудвиг Звјерковски) једно време пољски агент у Београду, Исидор и други обишли су Словене и друге народности у Румелији. У Босни раде хрватски повереници емиграције. Рајмер даје о држању Његоша овакав податак: „Црногорски владика у прошлој години, у време свога путовања ступио је у овај сојуз посредством австриског официра Пајића и узео је на себе да привуче на своју страну или у овај сојуз ерцеговачке и друге Црној Гори близу лежеће Славјане“. Мора се признати да је Раду добро информисан. Његова констатација о Његошеву путовању у иностранство у прошлој, тј. 1844 г., одговара стварном стању. Његоша су државне потребе (покушај да дипломатским путем поврати острва Врањину и Лесендро у Скадарском Језеру, које су Турци заузели 1843 г.), принудиле да предузме путовање у иностранство. Циљ путовања је био Беч. Ту је рачунао на сусрет са руским послаником, коме би лично изложио своје невоље, и на аустриске државнике, рачунајући да би ове две силе, по своме упливу у Цариграду, могле да му поврате Лесендро и Врањину. Његош је, на своме путу за Беч, већ 8 (20) јануара био у Трсту. Ту се задржао три дана и своје бављење у Трсту описао у песми „Три дана у Тријесту“. После тога је отишао у Беч. Посетио је руског посланика, а Метерних му је чак и вечеру приредио. Али Врањина и Лесендро су остали у турским рукама. Напустивши Беч 3 (15) марта, Његош се опет дуже задржао у Трсту. Одатле је посетио Венецију, где је остао 4 дана. И тек 24 маја, по староме, Његош је напустио Трст и вратио се у Црну Гору. (В. Годишњица Н. Чупића, књ. XXXII, стр. 176; Прилози, књ. 5, 1925).

„Србске народне новине“ (Пешта) пишу поводом Његошева бављења у Трсту: „Многа су како иноверна тако и једноверна господа и санародници походили високог госта; неки кад-кад, а неки и почесто“.

Његош је дакле имао довољно прилике да дође у додир и са претставницима пољске револуционарне емиграције и другим претставницима словенских народа.

„Пољак Рајмер, вели даље Раду, (из уверенија Чајковског) познавајући ме за Црногорца молио ме је да се видим с владиком и да дознам што је он по предмету овом радио“. (Извештај стр. 4). (Ми ћемо се напред још осврнути на ово „црногорство“ Радусво) Рајмер је приповедао Радуу, да је у ову широко разгранату словенску организацију ушао и познати „учени Чех Шафарик“. А знатни људи: научници, књижевници, трговци, студенти свих словенских народа долазе у Париз и одржавају везе са Чарторискијевом „владом“. „У Паризу васпитавајући се бугарски, сербски, црногорски, и други словјански питомци, сви принадлеже своме заговору“, вели Рајмер (Изв. стр. 4). Једино су „Срби, (у кнежевини Србији — Н. Ш.), по уверењу Радуа, савршено предани високој Порти“. (Извештај стр. 14). Али ми знамо из других извора да Рајмер односно Раду, није знао, или се можда нарочито прави да не зна, право расположење и акцију Срба из Србије. А то је расположење било далеко од „савршене“ преданости Порти. Ми ћемо о томе нешто даље рећи још коју реч. Рајмер је, уколико је сâм знао, открио суштину завере пољске емиграције. Раду је успео да га потпуно увери у своје симпатије према пољским намерама и у свој словенски патриотизам. Кад је, при расстанку, приложио на остварење великог пољског плана 5.000 гроша (што за оно време није била безначајна сума), и написао пријатељско и најоданије писмо Чарториском, Рајмер је оставио по страни све резерве, дао му потврду на примљену суму, написао писмо Чајковском у коме препоручује Радуа као сабрата и пријатеља. Рајмер иде тако далеко, па му ставља у задатак да се распита код црногорског владике о његовој акцији и да поради код Бугара на подизању националног борбеног духа и истребљивању код њих љубави према Русији и њеном упливу, као и сејање неповерења према Аустрији, а да им препоручује лицемерну оданост Турској до zgodног тренутка, кад се Словенство дигне за остварење великог ослободилачког задатка.

Тако су се растали, наоко, као непоколебљиви пријатељи и браћа, пољски револуционар и словенски патриота Рајмер, у уверењу да је стекао једног значајног суборца, и турски конфидент Раду, да је izmanеврисао једног идеалисту и открио, по његовом мишљењу, једну опасну и крупну заверу против Турске. Оба задовољни, из различитих побуда, растали су се Рајмер и Раду, и први је отпутовао на реферисање Чарториском, после једне године обилажења словенских земаља и Турске, у Париз, а други у Грчку, да се обогати којим новим откривањем још које завере против Турске.

О Рајмеру ми више ништа не знамо. А било би од интереса знати ко се од пољских емигрантских емисара крије под тим именом. (Можда ће пољски испитивачи доћи до извора који ће то открити).

II

Ми смо до сада нарочито пропустили да нешто кажемо о Радуову мишљењу о Србима и њиховом држању према великом плану пољске емиграције. Међутим би стање било непотпуно приказано ако би се ћутке прешло преко става Србије. То тим пре што, како знамо и с друге стране, Србија треба да игра у плановима емиграције првенствену улогу на Балкану, улогу водеће силе за ослобођење Балкана и од турског ропства и од руског и аустриског уплива и њихових завојевачких планова на рачун Турске.

Рајмер, према Радуову извештају, сâм није ништа Радуу открио у погледу Срба и њихова држања, већ се позива на оно што му је о томе рекао Чајковски. А Чајковски је, према Радуу, рекао Рајмеру: „Такође и за Србију казивао му је (Рајмеру) Чајковски да, као што је тамошње правитељство совршено предано високој Порти, а по изгнајју Обреновића, тамо сасвим пало руско и австриско влијаније; *то и нису имали још потребе* (курзив је наш) *унети и тамо своја дејствија; но да се боје да неће скоро и тамо лако склонити Србе к овому заговору из узрока, што су они задовољни са садашњим стањем; но надају се да ће породити неудовољство између Порте и српског правитељства и онда ће им лако бити привући и њи к панславизму*“ (У извештају стоји: „панславису“, стр. 5).

Толико Раду зна од Рајмера о држању Србије према Турској. А у закључном делу свога извештаја, где даје своје мишљење о мерама које треба Порта да предузме у вези с откривеним заверама, Раду је дао, под 5), своје мишљење о Србима. Он каже: „Срби су савршено предани високој Порти. Свако би хтео привући њи; но они су постојани у својој верности. Следователно веома је полезно да високи девлет обрати више вниманија к овоме народу и да га више ласка; јер од привржености Срба велика се полза може очекивати“. Ове констатације Чајковског и Радуа потпуно одговарају званичној јавној политици Србије онга времена. На власти су уставобранитељи који су се у борби са Милошем, а доцније и са Михаилом Обреновићем присно везали с Турцима. Виђени уставобранитељ, као што је Аврам Петронијевић и Лазар Теодоровић, дошли су у тесне везе са турским државницима још 1838 год. као чланови нарочите депутације изаслате у Цариград ради преговора о доношењу устава за Србију. Може се рећи, да је устав од 1838 год. плод, до знатне мере, рада уставобранитеља. Група српских првака позната под именом уставобранитеља настојала је и желела да ограничи кн. Милошеву власт што је више могуће. И кад су то успели кроз тзв.

„Турски устав“ с којим се кнез Милош није могао да измири, као ни његов син кнез Михаило, уставобранитељи су свима средствима радили да Обреновиће уклоне из Србије, очигледно верујући, да ће кнез, кога они доведу на престо Србије, бити послушно оруђе у њиховим рукама. Они су безобзирно тражили савезнике у тој борби. Добродошли су и Турци и Аустријанци, и, само по себи је разумљиво, и Турска и Аустрија радо су пружале помоћ уставобранитељима. Турска је за промену стања у Србији у корист уставобранитеља желела да повуче нека права, која је Србија током времена била стекла. Кнез Милош, као наследни и апсолутистички кнез Србије, и поред тога што је толико пута „задужио“ Порту својом „лојалношћу“ свакако није уживао довољно поверења Порте, као уосталом што не би то поверење уживао ни један други ко је, у макојој мери, тежио да се ослободи турске власти. Устав од 1838 год. давао је могућности порти да се меша у унутрашње ствари Србије, и борба завађених група, обреновићеваца и уставобранитеља, који су тражили њену потпору, одговарала је њеним интересима. А евентуална промена династије у Србији добродолазила је Турској да укине наследност кнежевског достојанства у Србији. Уставобранитељи, у својој захукталости против Милошеве самовоље, или нису видели, или нису хтели да виде, да по цену заузимања пролазних позиција власти издају Турској крупне, тешко стечене тековине Србије. Отеравши кнеза Милоша, уставобранитељи нису могли да се сложе ни са његовим сином Михаилом. Та размимоилажења потстичала је и турска, и аустриска и руска дипломација, свака за свој рачун, настојећи да ојача свој утицај у Србији. И из сопствених побуда, и под утицајем турских и аустриских фактора, уставобранитељи су водили акцију за уклањање Обреновића из Србије и довођење на кнежевски престо неке друге личности, односно породице. Сумњичени су чак поједини уставобранитељи да прижељкују достојанство кнеза Србије. Како му драго, али је очигледно да су уставобранитељи већ после Милошева одласка, а можда и пре, тражили кандидата за то место изван породице Обреновића. Од домаћих људи највише изгледа за то место могао је имати Карађорђевићев син Александар, који је искористио интересум 1839 г. да се врати у Србију. Те изгледе је Карађорђевићев син имао не због каквих својих заслуга, којих није било, већ због заслуга његова оца, које су нарочито истакнуте и добиле нарочиту боју трагичном смрћу Војвода Првог устанка, и, чије је име високо цењено и слављено код широких народних маса. Нема сумње да су и Вождова породица, родбина и преживели прваци и његови сарадници из Првог устанка својски помишљали и радили да Вождовог потомка доведу на чело Србије. То је и за њих значило повратак на власт. Тешко би било претпоставити у таквим приликама, да млади Карађорђевић, ађутант кнеза Михаила Обреновића, и сâм не помишља да једног дана заседне

на престо Србије. Из посебних побуда те претензије су потпомагали и Турци, и уставобранитељи, и Аустрија. Руски званични кругови су стајали на супротној страни. Они су с Обреновићима губили јаку потпору свога утицаја у Србији. Бар су тако мислили. И покушали су притиском у Цариграду, да измире уставобранитеље са кнезом Михаилом и тако одрже свој утицај у Србији. Порта је преко нарочитог изасланика, Муса-ефендије, преко лета 1840, (Муса-ефендија је стигао у Београд 28 VI (10 VII), покушала да измири Михаила и уставобранитеље. Али није постигнут никакав споразум. По свој прилици са Муса-ефендијом дошао је у Београд и Л. Раду. Раду је морао имати посебни задатак. Вероватно је и тада долазио у својству чиновника по изванредним пословима. Он је дошао у везу с Александром Карађорђевићем. Није се вратио с Муса-ефендијом, него је отишао у Црну Гору, и по својој обавештајној служби и, као курир Вождова сина, Муса-ефендија је, с пропалом мисијом, напустио Београд у октобру 1840. Истовремено су напустили Србију и 37 најугледнијих уставобранитеља. Али је Турска, несумњиво под притиском Русије, искрено или привидно, покушала још једанпут да измири завађене групе. У ту сврху дошао је у Београд, 4 (16) децембра 1841 г., нов изасланик Порте Емин-паша. Два дана доцније стигао је у Србију и уставобранитељски првак Аврам Петронијевић. С друге стране су Обреновићи настојали да свој поколебани положај код Турске поправе. Јеврем Обреновић је крајем 1840 био код београдског везира, и 10 дец. 1840 г. пише кнезу Михаилу из Београда о тој посети Ђамил-паши. Разговор је вођен о уставобранитељима. Јеврем се жалио „како је овђе одређивано да се суди но да нису хтели (уставобранитељи) покоравати се и доћи на испит.“ Ђамил је потврдио да то зна, „но они ће (уставобранитељи) то да се труде ако могуду“, тј. да спор реши трећи. Тај трећи могла је бити пре свега Турска. И поред познатог става Турске према уставобранитељима, Ђамил паша је обећао Јеврему да ће писати Порти како је у Србији ред и мир „од како су се они (уставобранитељи) уклонили и како је с вама, (тј. с кнез Михаилом) у најбољему споразуменију.“ Паша је даље обећао да ће све чинити да се све по вољи кнежевој учини, али то „да би се у тајности чувало.“¹⁾ Јеврем доставља те изјаве без коментара, па се не види да ли им верује или не. Да је своме саопштењу придавао већу важност, види се и по томе, што је писмо писано његовом руком, што иначе није чест случај. Писмо, према томе, има поверљив карактер.

¹⁾ Међутим тај исти Ђамил-паша, према писму Вука Караџића из Беча, од 19 авг. 1842, кн. Милошу, излази да Ђамил-паша оптужује Правителство, да је оно криво што се Бугари одмећу у хајдуке, па даље, да се „турска војска у Београду умножава; народ незадовољан, Совет гони попечитеље; а нови се планови буне против кнеза и правителства открили“. (ДАБ, К. К. I).

Догађаји су се развијали у правцу противном Ђамиловим обећањима и, можда, Јевремовим надама. Повели су се преговори преко новог турског посредника. Формално је постигнут неки споразум. Али слоге није било. Борба је продужена. Уставобранитељи су, ослањајући се на Турке, спремали буну против Михаила. И буна је избила. Вучић, који у целој акцији против Обреновића игра једну од најважнијих улога, пређе у Панчево, па се отуда пребаци у Смедерево (јул 1842), да даље руководи побуњеничком акцијом. Михаило је ноћу између 25 и 26 августа 1842 г. пребегав у Земун. Победници уставобранитељи образовали су управу земље и за то добили одобрење од београдског Ђамилпаше. На Вучићев позив срески начелници су од сваког села послали по 6 људи на скупштину, која је 2 септембра на Врачару изабрала за кнеза Србије Александра Карађорђевића. Уставобранитељи су се отворено користили турском „помоћу“ и аустријском „наклоношћу“. Српска јавност, изван Србије је нападала уставобранитеље називајући их „турским слугама“. А. Петронијевић, „на путу из Видина, у Стар. Оршави“ у опширном чланку од 3 јула 1842 г., упућеном пештанским „Народним новинама“, брани уставобранитељску политику и одбија назив „турске слуге“. (Држ. архива ЗМП, XXVIII, 12). У бр. 65 „Народних новина“, као додатак, објављен је Петронијевићев чланак у одбрану уставобранитељске политике. Међутим су уставобранитељи, очигледно, морали да плате турске „услуге“. Ишло се и тако далеко да су Турцима издавали бугарске добеглице који су се склањали у Србију испред турских насиља.⁸⁾ Поред турске „потпоре“ и аустријске „благонаклоности“ уставобранитељи су се користили и везама са пољском емиграцијом. Они су у своје избеглиштву у Турској дошли у везу са претставницима емиграције. Ова је имала у програму свога рада утврђивање свога уплива на политички, спољни и унутрашњи правац политике Србије. Први агент емиграције у Србији био је Адам Лишчински (Lyszczynski), који се претставио под лажним именом као Енглез Leech. Али изгледа да овај емисар није имао успеха. Он се кроз неколико месеци вратио из Србије. На његов неуспех се ваљда и односи Рајмерова тужба Радуу, коју смо напред навели. Лишчинског је, као агента емиграције, заменио Лудвиг Звјерковски, опет под лажним именом Леноар, кога Раду у своје извештају помиње. Леноар се населио у Петронијевићевој кући, из чега следи, да је стајао у присним односима са уставобранитељским правцима. и, да је имао неког улела у припремама за буну 1842. И пошто је Русија оспорила септембарски избор кнеза Србије, пољска емиграција је настојала да се очувају плодови побуне из 1842 г., тј. да на новим изборима поново буде изабран Карађорђевић син. У ту сврху је дошао у Србију агент пољске е-

⁸⁾ Ј. Продановић: Историја политичких странака и струја у Србији, к. I, Београд 1947.

миграције у Цариграду Чајковски, који је у циљу пропаганде обишао неколико већих вароши у Србији. У догађаје у Србији умешао се и сам кнез Адам Чарториски. Он је поздравио Александров избор и за новог кнеза написао, у јануару 1843 г., смернице којих је требало да се држи Србија у својој спољној и унутрашњој политици. Ове смернице или савети били су достављени у Београд преко агента Леноара, — Лудвига Звјерковског. Већ је речено у каквим интимним односима је Звјерковски стојао са уставобранитељима. Основне мисли Чарториског, које је он наменио државницима Србије, Ф. Зах, од 12 октобра 1843 г. нови агент Чарториског у Београду, разрадио је у један образложен план, програм кога је требало да се држи Србија у својој спољној и унутрашњој политици. На основу овога Захова програма израдио је Гарашанин своје толико помињато „Начертаније“, у коме је, примајући увелико програмске основе пољских емиграната, дао израза реалнијем схватању појединих питања која третира пољски програм за вођење српске политике.

Гарашанин је испустио из свога „Начертанија“ читаве главе Захова плана, мудро се држећи констатација самога Чарториског, да „има и таквих ствари, које ни самом себи не ваља исповедити донде, докле сила времена не буде приморавала к извршенију“. (Споменик ХСГ стр. 50, односно Н 2). Гарашанин је сасвим испустио из свога Начертанија IV главу Захова плана, која говори „О односу Србије према Хрватској“, V главу, која говори о савезу (Србије) са чешким Словенима, ограничивши се само на то да пожели да је нужно „почети упознавати Србију са Словенима Ческе, Моравије и Словачке, и то на један врло предострожан и одвећ мудар начин, како то не би Аустрији у очи могло пасти.“ За нас нема никакве сумње да је Гарашанин и главу „О односу Србије према Хрватској“ испустио пре свега из политичких разлога, да не изазива и онако по суштини непријатељски према стварању српске државе расположену Аустрију. Није Гарашанин унео у своје „Начертаније“ ни Захов, односно Чарториског, програм који се тиче „унутрашње политике Србије“, која би одговарала предвиђеној њеној спољној политици. Опрезан одговорни државник вазалне Србије није могао да отворено напише програм чија је основна мисао у јачању и припремању Србије за један ослободилачки и ујединитељски рат уперен против суверенства Турске. Србија је била сувише слаба за једну отворену формулацију политике која би изазивала и старог освајача Турску, и новог освајача у припреми — Аустрију. Али Гарашанин усваја основне политичке смернице Србије, које је дао Чарториски у већ поменутом Савету, а разрадио Зах у своме Плану за вођење српске политике. А те основе се своде на то:

да Турска иде неминовној пропасти, да ту пропаст прижељује и убрзава с једне стране Русија, а с друге стране Аустрија, у намери да саме постану наследнице пропале Турске на Балкану;

да су се ове силе спремне и споразумети, ако не може друкчије да буде, о подели европске Турске по линији Видин-Солун, при чему део источно од те линије би припао Русији, а западно Аустрији. Из овакве поставке пољски емигранти су извели за Србију, уосталом неминован, закључак: да по освајачком програму ових двеју империја нема места за постојање једне снажне, па ни уопште једне независне српске државе.

Пољска емиграција, на основу предњих поставка, ставља пред Србију задатак да се сва заложу за једну словенску, српску, човечанску политичку концепцију, која ће као плод донети:

стварање једне снажне словенске државе између Јадранског и Црног Мора.

Србија и Срби, који су оружаном руком ударили темељ своје националне државе, који имају за собом традицију свога царства, једино су позвани да окупе све словенске народе на Балкану:

Бугаре, Хрвате, Далматинце, Илире, Босанце, Црногорце, Херцеговце (како их набраја Раду), и створе јаку државу, која ће наследити дотрајалу Турску на Балкану и спречити продирање Аустрије и Русије на Балкан. То, како се види, није ништа друго већ Словенско-Илирија из Радуова извештаја. Да би се остварио тај велики задатак, Србија мора 1), да одлучно сузбије руски уплив на вођење и правце српске политике⁹⁾; 2), да на интервенције Русије као покровитељице апелује тек у крајњој невољи; 3), да према Турској показује пуну лојалност; 4), да истовремено повећава стечена права и шири свој уплив међу околним народима у Турској; 5), да се тако споља и унутра припреми за одлучан моменат кад наступи час потпуног рушења Турске; 6), да према Аустрији буде на опрезу и да са њом одржава само трговинске везе. Чарториски отворено обећава потпору Француске једној таквој Србији; а такву Србију ће, ставља у изглед Чарториски, са симпатијама гледати и Енглеска, иако она води рачуна, пре свега, о својим трговачким користима. Пољска емиграција саветује даље, да Србија, у циљу непосредног додира са Французима и Енглезима, настоји да, као вазална земља, преко земљишта свога суверена, добије излаз на Јадранско Море у Улцињу.

Борба против руског уплива, спољашња лојалност, али не и ропска послушност, према Турској, довољан су разлог, по мишљењу емигрантских водећих кругова, да Србији обезбеди потпору и симпатије у њеним националним стремљењима Францу-

⁹⁾ По питању односа са Русијом уставобранитељи, бар најугледнији, у самом почетку своје владавине били су сагласни у настојању да се придобије и задржи руско пријатељство.

ске, па и Енглеске, као пре свега заклетих непријатеља руске експанзије. Ми смо видели да је Гарашанин у суштини усвојио нацрт политичког програма Србије како га је дао претставник национално-револуционарне пољске емиграције. Гарашанин је на власти са уставобранитељима; он је несумњиво један од најспособнијих, ако не и најспособнији уставобранитељски вођ и српски државник свога времена.

Доцнији догађаји нарочито 1848-9 као и шездесетих година, јасно сведоче да Гарашанин није тек онако писао своје „Начертаније“ и проучавао концепције пољске емиграције, већ да се њима послужи у вођењу српске националне политике. Мисија Бана у Црној Гори, Далмацији, везе с Његошем, стварање одбора, везе с Босном и Херцеговином, школовање бугарске деце о државном трошку у српским школама, (по извештају попечитеља просвештенија Држав. совјету №. 283 од 25 маја 1849 било је тада 6 бугарске деце благодејанаца у београд, школама — ДАБ, ЗМП XXVI, 184); затим везе са Гајем и другим људима преко Саве и Дунава, јасно потврђују горњу поставку. Државни совјет је 12 маја 1848 год. №. 516, решио да се Људевигу Гају бесплатно изда из српске словољивнице у Београду 75 цента слова, П. Тилеру из Темишвара 3 центе, а 17 јуна исте године Совјет је одобрио, да се бесплатно издаду слова за новине на српском језику у Осеку. (ДАБ Записници Државног совјета 1848 и 1849 г.). Уосталом, националну политику Србије условљавале су и околности које нису трајно зависиле од воље и расположења појединих личности које су долазиле на руководећа политичка места у Србији.

Револуцијом 1804 год. ударени су у Београдском Пашалуку темељи једне слободне државе, створена подлога за један економски сноснији, политички слободнији, правно и верски безбедан живот. Стање у тек ослобођеној Шумадији толико је одударало од стања из доба дахија и стања, за српску рају, у околним турским пределима, да је Шумадија угњетеном, неправном робљу беговске распојасаности и беса блистала као обећана земља, као земаљски рај. У очима неослобођене раје и српске и несрпске, Србија је постала привлачно средиште, место азила за прогоњене активне појединце, пример за ослободилачку акцију неослобођених хришћана у Турској, особито Срба и Бугара. Најборбенији духови тлачене раје склањали су се у Србију и у њој налазили не само личну безбедност, него често и базу за ослободилачку акцију у присилно напуштеном завичају. Ти борбени елементи увек су стајали приправни за извођење ослободилачких циљева Србије и никад се нису оглушили на позив оних који су цвилели. На тај начин национално — револуционарни дух Шумадије је стално подгреван и појачаван те је принуђавао на ослободилачку акцију чак и оне који су били склони да се предаду уживању стеченог благостања.

Али у Радуову извештају нема ни трага о раду и акцијама српских политичких првака. Рајмер Радуу ништа о томе није рекао, или бар Раду о томе ништа не казује. Да ли због тога што није знао или из каквих других разлога, на то је тешко са сигурношћу одговорити. Рајмер је могао и бити необавештен, али је Чајковски, који је стајао у присним везама с уставобранитељима свакако знао о широко заснованом плану српске ослободилачке припреме. Али и Раду је имао, како смо видели, везе с уставобранитељима. И он је могао много тога да зна од њих. И, човек стоји пред искушењем да осумњичи Радуа да је нарочито прећутао, пред својим шефом, Хариџи—Назиром, (турским министром иностраних дела), право расположење Срба, које му је могло бити познато. Околности, како се данас могу сагледати, дозвољавају то сумњичење тим пре, што Радуов извештај јасно показује да је његов аутор широко и добро информисан. Види се да је опћио са информисаним светом и пратио новости и догађаје и изван Турске, што му, уосталом, и његово звање „чиновника за изванредне послове“ намеће.

(Свршиће се)

Др. Никола Шкеровић